

שי"ר חדש

שלמה יהודה רפפורט: רבנות, השכלה, לאומיות

נתן שיפריס

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן, פרופ' גרשון בקון,
פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

עריכה לשונית: אברהם בן-אמתי
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע

בית שלום עליכם

קרן מינרבה, מרכז קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים

הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט, אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה לחקר תולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים על שם יקותיאל וחנה קליין, אוניברסיטת בר-אילן
מרכז ליאוניד נבזליץ לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים
האיגוד העולמי למדעי היהדות

מסת"ב 2-377-227-965-978

מספר קטלוגי 1109-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ב

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או
הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה: דפוס פרינטיב

ירושלים

תוכן העניינים

9	שלמי תודה
11	מבוא
11	א. דברי פתיחה
12	ב. מסגרת הדיון
13	ג. ראשית הלאומיות היהודית המודרנית
15	פרק ראשון: שילוב תורה והשכלה (1809–1827)
15	א. הקדמה
18	ב. כור מחצבת
19	ג. הדרך להשכלה
25	ד. "תכונת עיר פאריז": צוהר לתרבות אירופה (1814)
29	ה. הדרכה רוחנית למחפשי דרך (1815–1817)
29	1. מכתב לידיד משכיל שהתחסד (1815)
37	2. מכתב עידוד לידיד משכיל (1816)
39	3. מכתב למשכיל, תלמיד לשעבר, שנחשד בהשתמדות (1817)
40	ו. ראשית ימי "בכורי העתים" (1820–1826)
40	1. שירה מתורגמת מהרומנטיקה הגרמנית (1820–1826)
44	2. הספד על מושל גליציה (1822)
44	3. הפצת ידע במדעי הטבע (1821)
46	4. מכתבים בשבח ההשכלה ונגד משכילים רדודים (1822)
50	5. מאמר ראשון בחקר ההיסטוריה היהודית (1823)
53	ז. שבועת היהודים: בזירת האפולוגטיקה היהודית (1826)
56	ח. "שארית יהודה": גרסה עברית ל"אסתר" של רסין (1827)
64	ט. הפולמוס עם ביק על "אהבת ישראל" (1827–1831)
68	י. סיכום: שי"ר המשכיל בין "תכונת עיר פאריז" ל"שארית יהודה"
70	פרק שני: חלוציות ב"חוכמת ישראל" (1828–1837)
70	א. הקדמה
71	ב. סדרת הביוגרפיות "אנשי שם" (1828–1831)
71	1. ביוגרפיות על שום מה?
75	2. הכתיבה הביוגרפית בתקופת ההשכלה

- 78 .3. תולדות רס"ג (1828)
- 82 .4. מי הם גדולי ישראל לפי שי"ר?
- 89 ג. התפנית מספרות יפה למחקר (1831)
- 91 ד. עליית קרנו של שי"ר עם הופעת הביוגרפיות
- 96 ה. הפולמוסים המוקדמים עם שד"ל (1829–1834)
- 96 1. ההתכתבות בין השניים
- 97 2. גבולות החקירה בנוסח המקרא (1829–1830)
- 99 3. הוויכוח על היחס ליוסט (1830–1831)
- 107 4. אחדותו של ספר ישעיהו והיחס לראב"ע (1831–1834)
- 114 ו. ביקורות ספרותיות חלוציות (1829–1831)
- 114 1. ראשית הביקורת הספרותית בתנועת ההשכלה
- 115 2. ניצני הביקורת הספרותית אצל שי"ר
- 116 3. הביקורת על מהדורת לנדא ל"הערוך" (1829)
- 119 4. מאמר הביקורת על "מגלה טמירין" לפרל (1831)
- 124 ז. כתיבה ועריכה ב"כרם חמד" (1833–1843)
- 127 ח. המתח בין אמונה לחקירה
- 131 ט. סיכום: שי"ר החוקר בין תהילה לביקורת
- 133 פרק שלישי: הרבנות בטרנופול והגליל (1838–1840)
- 133 א. הקדמה: הדרך לרבנות
- 137 ב. התקבלות המינוי לרבנות
- 138 ג. דרשת הפתיחה (ינואר 1838)
- 140 ד. שי"ר לנוכח המחלוקת בטרנופול על מינוי לרבנות (1838)
- 144 ה. הביקורת על "בוחר צדיק" של פרל (1839)
- 148 ו. מול התקפות מכיוונים שונים (1838–1841)
- 149 1. מילזהגי ו"ספר ראביה"
- 151 2. כרמולי וחיבוריו
- 152 3. רוזנטל ו"עמק שושנים"
- 153 4. חבורת "הרואים"
- 158 ז. במערכה מול עמיתיו החוקרים (1838–1841)
- 158 1. נגד גייגר – הקדמה למאבק ברפורמה
- 162 2. מול שד"ל – הקרע וההתפייסות
- 167 3. ניתוק הקשר מהרב חיות
- 172 ח. בחזית הפולמוס נגד הקראות (1840)
- 175 ט. בשבח הסובלנות הדתית
- 178 י. חיבורים בשפות אירופיות
- 179 יא. הדרך מטרנופול לפראג
- 183 יב. סיכום: חתימת פרק גליציה

187	פרק רביעי: הרבנות בפראג (1840–1867)
187	א. ראשית הימים בפראג (1840–1841)
191	ב. הטפה לכתובה בעברית (1841–1843)
196	ג. בשדה פסיקת ההלכה: ההתחלות (1843)
205	ד. מאבק ברפורמה סביב ועידת בראונשווייג (1844)
206	1. הפנייה ליוסט
209	2. בין תקופת המכבים להווה
215	3. בעקבות ועידת בראונשווייג
219	ה. לוחות הזיכרון והלכידות היהודית (1844)
221	ו. ועידת פרנקפורט (1845)
221	1. הפעילות האורתודוקסית לקראת הוועידה
223	2. מכתבי אזהרה לוועידה ערב כינוסה
238	3. לאחר ועידת פרנקפורט
242	ז. הקדמות לספרים (שנות ה-40–50)
243	1. התקפת נגד על מתקיפי רמב"ם
244	2. ההדרת כתבים קדומים כאמצעי לביצור הזהות היהודית
248	3. על גבולות האוטונומיה היהודית
250	4. רציפות היצירה היהודית וריבוי פניו של התלמוד
251	5. נחיצות הספרות המדעית בעברית
252	6. חשיבות מצבות הקבורה להיסטוריה היהודית
254	7. נגד הרפורמה ומול ההשתלחות בגדולי ישראל
256	8. ההקדמות לספרים ככלים במערכה הרעיונית
256	ח. "ערך מלין" (1852)
266	ט. נגד המחברים הרדיקליים (שנות ה-50)
266	1. הביקורת על יש"ר ו"בחנית הקבלה" (1852)
270	2. המערכה נגד שור וחבורת "החלוץ"
279	3. נגד ספרו של גייגר על המקרא ותרומתו (1857)
282	י. חשבון נפש ביובל השבעים (1860)
284	יא. הפולמוס סביב קבורת הולדהיים (1860)
287	יב. ניסיון לפיוס בפולמוס על "דרכי המשנה" לפרנקל (1861)
295	יג. "בחנית דרכי הדת ותכונת עם סגולה" (1862)
302	יד. פכים קטנים מערוב ימיו (שנות ה-60)
305	טו. סוף הדרך וראשית עיצוב הזיכרון (1867–1870)
309	טז. סיכום: פעילות כלל-יהודית מעמדת הרבנות המקומית
312	פרק חמישי: חתימה: שי"ר כמבשר הלאומיות היהודית המודרנית
312	א. הקדמה
312	ב. במעגלות ההשכלה, המחקר והרבנות

313	1. השכלה
315	2. מחקר במדעי היהדות
316	3. רבנות
317	ג. במערכה נגד קיטוב החברה היהודית
319	ד. ביצור דרך האמצע וחיזוק הלכידות היהודית
319	1. מיזוג תורה והשכלה
319	2. הממד הלאומי של ההיסטוריה היהודית
324	3. המאבק לחישול הדת ולהגנת התלמוד וההלכה
325	4. גדולי ישראל: רוח היהדות ואחדותה
326	5. שיתוף רוחני ופיזי ושליחות משותפת
327	6. השפה העברית בין שקיעה לזריחה
328	7. לידת מדעי היהדות כתחייה תרבותית
328	8. מקומה המינורי של ארץ ישראל
329	9. היחס לקצוות העם
332	10. תפקיד ההנהגה המקומית בקיום העם ובאחדותו
333	11. תרבות, רשתות קשר ושיח חדשים
335	12. מעמד היהודים בחברה הסובבת
336	ה. שי"ר וראשית הלאומיות היהודית המודרנית
341	ו. הלאומיות של שי"ר וחקר הלאומיות הכללית
345	ז. אחרית דבר
349	ביבליוגרפיה
377	מפתחות

שלמי תודה

בפתח אבקש להביע תודתי העמוקה למורי היקרים, יונתן פרנקל ז"ל וישראל ברטל יבדל"א, שספר זה מתבסס על עבודת דוקטור שחיברתי בהנחייתם במסגרת החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.

תודתי לחברי הוועדה המלווה של הדוקטורט, ובהם גם מורי עזרא מנדלסון ז"ל, ירחמיאל כהן וגדעון שמעוני יבדל"א.

זכיתי ללמוד אצל יונתן פרנקל ועזרא מנדלסון, צמד רעים, מגדולי החוקרים בדורות האחרונים של יהדות מזרח אירופה. פרנקל נפטר במהלך כתיבת הדוקטורט בטרם הספקתי להגיש לו את החיבור, מנדלסון הלך לעולמו שנים ספורות לאחר סיומו, ולא זכיתי להעניק להם ספר זה. אולם משנתם משוקעת בו, וזיכרון דמויותיהם הדגולות ממשיך ללוות אותי.

הוקרתי נתונה לכלל מורי בחוג להיסטוריה של עם ישראל, שמהם שאבתי בלימודי מלוא חופניים, ובהם גם עמנואל אטקס, חגית לבסקי ושאל שטמפר. תודה מיוחדת לעמנואל אטקס, שהספר מופיע הודות לעידודו הנמרץ ולהשתדלותו הרבה.

אבקש להביע הערכתי למרדכי (מוטי) זלקין, על סיועו הרב בתהליך הפיכת הדוקטורט לספר. תודותיי לחברים ועמיתים שתרמו לחיבור בעצה טובה: אמנון רז-קרקוצקין, שליווה את מחקרי משלביו המוקדמים, דינה אורדן, סקוט אורי, יוחאי בן-גדליה, ירון בן-נאה, אדוארד ברויאר, ריינר ברצן, חנן גפני, זאב גריס, ג'יי הריס, איליה לוריא, רחל מנקין, ורה סלומון, יהודה פרידלנדר ויצחק שורש.

רוב תודות לספריות שבין כותליהן נכתב חיבור זה, ובראשן לספרייה הלאומית ולספרייה המרכזית למדעי הרוח והחברה של האוניברסיטה העברית, ולספרייה המסורים. במיוחד אבקש להעלות את זכרו היקר של חברי רפאל וייזר ז"ל, המנהל הוותיק של מחלקת כתבי היד והארכיונים בספרייה הלאומית, שסייע בידי מתוך ידענותו המופלגת ונדיבותו הרבה, ולהביע הוקרתי לזוגתו היקרה ומחליפתו בתפקיד, רבקה פלסר תבדל"א.

אני מכיר תודה למוסדות שתמכו בנדיבות במחקרי: האוניברסיטה העברית, ביתי האקדמי, על מלגות ומענקים מטעם המכון למדעי היהדות, המכון ליהדות ומגוון, הקרנות על שם יצחק אברבון, מטווי גינבורג ולייליאן מנדוזה, וקרן עמיתי הרצל, המשותפת לאוניברסיטה ולקרן הקיימת לישראל; הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה, על קבלת מלגה ע"ש נתן רוטנשטיין; ומכון ליאו בק, ירושלים, על קבלת הפרס ע"ש יעקב כ"ץ.

חובה נעימה היא לי להודות למוסדות שתמכו בעין יפה בהוצאת הספר לאור: משרד התרבות והספורט; בית שלום עליכם בתל אביב בהנהלת אברהם נוברשטרן; קרן מינרבה, מרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית ע"ש ריכרד קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים, בראשות עופר אשכנזי

ומתיאס שמידט; הקתדרה לחקר תולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנוה קליין בראשות ירון הראל, והקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט בראשות קימי קפלן, שתיהן באוניברסיטת בראילן; מרכז ליאוניד נבזלין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים; והאיגוד העולמי למדעי היהדות, בהנהלת שרה ינובסקי.

תודה מקרב לב לאנשי הוצאת מרכז זלמן שזר: המנהל הקודם צבי יקותיאל והמנהלת הנוכחית מיכל שגיא, העורך הראשי יחזקאל חובב, מנהלת ההוצאה לאור הקודמת מעין אבינרי-רבהון, המנהלת הנוכחית חיה פז כהן, מפיקת ההוצאה נעה גרינולד-עסיס, המגיהה טניה שרם ועורכת הלשון באנגלית שרון אסף, שפעלו במסירות, במקצועיות ומתוך אוירה נעימה להוצאת הספר לאור. עורך הלשון אברהם בן-אמתי שקד על כתב היד בעין טובה, בקפדנות ובהעמקה, ותרם רבות לנוסח הספר ולתכנון.

אחרונים חביבים, לבני משפחתי האהובים, להוריי אורה וכן, לחותניי מיקה ויוסף אס, לאחיותיי זוהר ורוני ולאחי אביבי, לרעייתי ויקי ולילדינו יהודה, יאיר צבי ורחל, תודות שתקצר היריעה מלהכיל.

מבוא

א. דברי פתיחה

שלמה יהודה לייב הכהן רפפורט, שי"ר (1790, למברג שבגליציה – 1867, פראג שבבוהמיה), היה תלמיד חכם ואיש אשכולות, מראשיה של תנועת ההשכלה היהודית ומאבות "חוכמת ישראל" ובשלושים השנים האחרונות לחייו כיהן ברבנות, בעיקר בקהילת פראג, מהעתיקות והחשובות בקהילות היהודיות באירופה. פעילותו כללה עשייה ציבורית ענפה וכתובה ספרותית עשירה בשלל סוגות, כמשורר ומתרגם, היסטוריון וביוגרף, בלשן ולקסיקוגרף, הוגה ומסאי, עורך, מבקר ופולמוסן נמרץ. ראשי המלומדים בימיו העריכוהו כאישיות דגולה, פורצת דרך ורבת השפעה על תהליכים בעלי חשיבות כלל-יהודית לדורות. מאז הלך שמו ונדחק בהדרגה מרשות הציבור, עד כי במדינת היהודים כיום השתמר זכרו בעיקר בשם רחוב קצרצר בעיר העברית הראשונה, לא הרחק מהרחובות הצנועים רנ"ק (נחמן קרוכמל), גרץ (היינריך), שד"ל (שמואל דוד לוצטו), ריב"ל (יצחק בר לוינזון), בכורי העתים וכרם חמד. שמות אלו, שלרוב בני דורנו הם חסרי משמעות כשלעצמם ונעדרי קשר בינותם, היו לחוד וביחד ציוני דרך בולטים בהיסטוריה התרבותית היהודית המודרנית.

שי"ר, ולצידו מקורביו ועמיתיו קרוכמל, לוצטו, לוינזון וגרץ, נבדלו אומנם ברקעם, במפעליהם ובאישיותם. אולם בפעילותם הספרותית בזירות ההשכלה ומדעי היהדות, ובזיקת חלקם לצמד כתבי העת העבריים הראשיים במחצית הראשונה למאה ה-19, בכורי העתים וכרם חמד, תרמו להתגבשותה של תודעה קבוצתית חדשה בעם ישראל, המשמשת נדבך חשוב בהתפתחות הלאומיות היהודית המודרנית. ובמהלך הזה התייחד לשי"ר תפקיד מפתח.

ספרות המחקר על שי"ר מכאן ועל ראשית הלאומיות היהודית מכאן אומנם רחבה למדי, ומחברים לא מעטים כבר הצביעו על התהוותה של אסכולה תרבותית לאומית סביב הרבע השני למאה ה-19,¹ שעם ראשיה נמנה גם שי"ר, ובפרט על תפיסת עולם לאומית אצלו. אולם התייחסותם לזיקתו ללאומיות התאפיינה לרוב בהיעדר מסגרת מושגית ובהצבעה אקראית על התבטאות זו או אחרת שלו כעדות ללאומיותו. בחינת כתביו, המשתרעים על פני כיוכל שנים ומונים למעלה ממאתיים פרסומים, ובהם שירים, מכתבים, מחקרים, ביוגרפיות, הקדמות לחיבורים, כתבי פולמוס, דרשות, תשובות בהלכה וערכים מילוניים, מלמדת כי רבים מהם משתקפת תפיסתו הלאומית. מתוך מעבר על מכלול כתביו, הארת רקעם ושחזור משנתו התרבותית-רעיונית, על הקבוע והמשתנה שבה, נולדה ביוגרפיה אינטלקטואלית זו, ובה ניתן דגש מיוחד לתרומתו להתגבשות הלאומיות היהודית המודרנית.

1 ראו שיפריס, שי"ר, מבוא.

ב. מסגרת הדיון

שבעים ושבע שנותיו של שי"ר השתרעו בין ראשית העשור האחרון למאה ה-18 לתום שני השלישים הראשונים למאה ה-19. הוא נולד לתוך ימי התבססות השלטון ההבסבורגי בגליציה, כשנות דור לאחר סיפוח חבל ארץ זה לאוסטריה עם חלוקת פולין הראשונה, ובשנותיו הראשונות נערכו שתי חלוקות פולין הנוספות; הוא נולד בעיצומה של המהפכה הצרפתית, ולאחר כשנות דור נחשף לכיבוש זמני של ארצו בידי צבאות נפולאון ובנפרטה ולהעברתה מיד ליד עד לביסוס מחודש של השלטון ההבסבורגי, למפלת צרפת ולסדר החדש באירופה בעקבות קונגרס וינה (1814-1815). פעילותו הספרותית והציבורית, שהחלה בעשור השני למאה ה-19 ונמשכה עד סמוך לפטירתו, חפפה לתקופה של חוסר יציבות באירופה, שכללה שלל מרידות לאומיות ואירועים מהפכניים. אולם חוסר היציבות במצבם של יהודי היבשת היה גדול לאין שיעור, ובין התמורות המפליגות שפקדו אותם אז נמנו שינויים יסודיים במעמדם הקבוצתי והאישי במדינות החדשות, התפרקות מוסדות מסורתיים, תהליכי עיור ושינויים בתפקוד הכלכלי, התפשטות השכלה כללית, מגמות של השתלבות אזרחית בחברות הסובבות והופעתם של רפורמה דתית, חילון והמרת דת ותגובת-נגד משמרת.

לנוכח מגמות אלה, שהובילו לעולם יהודי שסוע ומקוטב, החלו להתרקם מוקדים חדשים של זהות כלל-יהודית בעלת אופי לאומי, ובהם זרם בהשכלה שחתר לחידוש הספרות העברית, מגמה בחקר מדעי היהדות לפיתוח תודעה היסטורית משותפת חדשה ולשיקום הגאווה הקבוצתית, פריחת העיתונות היהודית, הקמת ארגונים יהודיים כלל-עולמיים ועליית הדיפלומטיה היהודית. בחלק מתהליכים אלו היה שי"ר שותף, והשנים האחרונות לחייו אף הקבילו לראשית ימי "כל ישראל חברים", הארגון הכלל-יהודי הראשון, ולפעילות דור "מבשרי הציונות"². זירת חייו של שי"ר נתחמה בגבולות אוסטריה ההבסבורגית. חמישים שנותיו הראשונות עברו בגליציה, רובן בלמברג וסופן בטרנופול, שבה כיהן ברבנות. ב-1840 עבר לפראג שבבוהמיה לכהן ברבנות, וזו הייתה התחנה האחרונה בחייו. ביובל שנותיו בגליציה לא יצא ממנה; ובמשך קרוב לשלושה עשורים שבהם ישב בפראג כמעט שלא יצא מתחומי בוהמיה. עם זאת פעילותו הספרותית והציבורית ורשת הקשרים שרקם, שמעו והשפעתו, חרגו אל מעבר לגבולותיהן של גליציה ובוהמיה, אוסטריה ואירופה בכלל.

מחקר זה נחלק לחמישה פרקים. ארבעת הראשונים מוקדשים לשלבים עיקריים בכשישים שנות פעילותו הציבורית. הפרק הראשון עוסק בפעילותו המשכילית, ומקיף את התקופה שבין 1809, שבה מופיעה עדות ראשונה על זיקתו להשכלה כללית, ובעיקר מ-1814, שבה החל לפרסם חיבורים, לבין 1827, שנת פרסומה של יצירתו המרכזית בשדה הספרות היפה. הפרק השני מתייחס לעשייתו המחקרית במדעי היהדות מ-1828, כשהחלה להופיע סדרת הביוגרפיות שלו על גדולי ישראל, ועד סוף 1837. שני הפרקים התוכפים דנים בכשלושים שנות חייו האחרונות, שנות שבתו על כס הרבנות: השלישי בכהונתו ברבנות טרנופול והמחוז מראשית 1838 ועד יולי 1840, תקופה קצרה אך דחוסה בהתמודדויות מול אתגרי הסביבה; והרביעי מאוגוסט 1840, במעברו לפראג, שבה כיהן תחילה כאב"ד ובהמשך גם כרב הקהילה,

ועד לפטירתו באוקטובר 1867, התקופה הארוכה בכל תקופות פעילותו הציבורית. הפרק החמישי, פרק החתימה, יידרש לתרומתו להתפתחות הלאומיות היהודית המודרנית על רקע כלל תחומי פעילותו.

ג. ראשית הלאומיות היהודית המודרנית

בספרות המחקר רווחת ההשקפה שהלאומיות, כתופעה מודרנית, היא אידאולוגיה שנוצרה בעיקר באירופה של מפנה המאה ה-18, ותכליתה להשיג לקבוצה האתנית הגדרה עצמית פוליטית, המוכרת ככזו גם מחוצה לה.³ לרוב שאפו הוגי הלאומיות והתנועות שנוצרו בעקבותיהם שקבוצתם תתגדר בטריטוריה משלה ותזכה להכרה כמדינה. אולם במדינות רבות לאומיות פעלו גם הוגים ותנועות שהסתפקו בהגדרה עצמית פוליטית על בסיס אתנית-תרבותי-לשוני לקבוצותיהם בארצות מושבן. מקרה פרטי לכך הוא העם היהודי, שהיה מפוזר בעמים ונעדר מרכז כובד גאוגרפי, ועם תנועותיו הלאומיות נמנו כידוע לצד הציגונות, שדגלה בריכוז העם בטריטוריה ובמדינה משלו, גם תנועות ששאפו להכרה פוליטית ביהודים בארצות תפוצתם כלאום בעל זכות לפתח את תרבותו, ערכיו, חינוכו ולשונו/לשוניותיו.

אותה אסכולה תרבותית לאומית שהתהוותה בעם קודם לתנועות אלה, סביב הרבע השני למאה ה-19, ושעם מוביליה נמנה שי"ר, טרם פיתחה אידאולוגיה לאומית מגובשת הקוראת להגדרה עצמית פוליטית ולא העמידה מסגרת מוסדית לפעולה פוליטית. אולם חבריה של אותה אסכולה גיבשו בהדרגה תודעה קבוצתית חדשה ששימשה תשתית הכרחית להיווצרות הלאומיות הפוליטית. מול אתגרי המודרנה והטלטלות העמוקות שהביאו על העם, על רקע פיצול פנימי הולך וגובר והיחלשות תחושת הלכידות, ולנוכח ערעור מבית ומחוץ על עצם מהותם הלאומית של היהודים בגולה, נוצרה תודעה זו, מתוך הבנה שאין עוד בכוח הזהות המסורתית הדתית ללכד את העם. ואם בזהות היהודית המסורתית שימשו האמונה ואורח החיים הדתיים כמציינים הבלעדיים של ההשתייכות לעם, בתודעה החדשה יוחס אומנם למרכיב הדתי מקום חשוב אך בלעדיותו נדחתה: השייכות לעם לא הותנתה עוד בשמירת מצוות, תכניה המסורתיים של הדת הוטענו במשמעויות חדשות, ולצד הדת הלך והתבצר מעמדם של מרכיבים אתניים נוספים, בעיקר בעלי אופי תרבותי והיסטורי. וכך למעשה נוצר בסיס להגדרה מחודשת של היהודים: לא עוד רק קבוצה דתית-מסורתית אלא אף אומה מודרנית. במחקרנו נבקש לעקוב אחר תהליך התגבשותה של תודעה זו בכשני השלישים הראשונים של המאה ה-19 דרך פעילותו הציבורית של שי"ר בשדות ההשכלה, חוכמת ישראל והרבנות.

3 למשל סמית', תאוריות, עמ' 171; גלנר, לאומים, עמ' 15; בן-ישראל, בשם האומה, עמ' 99.

שילוב תורה והשכלה (1809–1827)

א. הקדמה

שלושה ספרים חשובים חיבר אריה לייב הלר,¹ רבה של סטרי שבגליציה ומגדולי הרבנים והפוסקים בדורו. ספרים אלה זכו לתפוצה רחבה, והטביעו חותם עמוק על עולם הישיבות. האחרון שבהם, "אבני מלואים", על אחד מחלקי ה"שולחן ערוך", החל להופיע ב-1815, לאחר פטירתו, ועם השוקדים על הוצאתו נמנה גם חתנו בן ה-25, שלמה יהודה רפפורט, שי"ר. הוא תרם במפתוח הספר, בהגהתו, באיתור מראי מקומות ובהערות. בהקדמה להוספותיו, ולאחר שבחים מופלגים לחתנו, ציין כי חיבוריו "ישמרו אורח עולם, דרכו בו גדולי הראשונים", הבהיר ששיטתו הייתה לכוון בתמצית לאמת, תוך הימנעות מדרשנות ומפלפול, והביע תקווה כי כל המחברים ילכו בעקבותיו, "ובזה לבד תגדל תורה ותתאדר". שי"ר הוסיף למפתחות המוערים עשרות קושיות, המעידות על התעמקותו בסוגיות, מעבר למפתוח הטכני. את ההקדמה חתם במילים "דברי הצעיר עבד לעובדי ה' באמת ובתמים, ודורש טוב לעמו".²

מתרומותיו לספר מצטייר שי"ר כתלמיד חכם מעמיק, חריף ובקיא גדול, שכל עולמו תחום בד' אמות הספרות התורנית וכל שאיפותיו להגדיל תורה ולהאדירה. ברם צעיר זה כבר הספיק לרשום בקורותיו פרק חריג על רקע מקומו וזמנו, המלמד שעולמו הרוחני ואופק מבטו היו רחבים בהרבה, ששאיפותיו התורניות נמהלו במרכיבים נוספים ושלמתורות האלה כבר היה ביטוי במעשיו, אם כי עדיין בפרופיל נמוך. שי"ר נחשף בשנים ההן להשכלה כללית ושאף להפיצה בעמו, ואף רשם לעצמו מפעל חלוצי אחד בכיוון זה: פרסום חוברת בעילום שם על העיר פריז.

שי"ר נולד בי"ט בסיון תק"ן (1 ביוני 1790) בעיר למברג (לבוב)³ שבחבל גליציה.⁴ ב-1772, כשנות דור קודם לכן, עבר החבל, במסגרת חלוקתה הראשונה של ממלכת פולין-ליטא, לשלטון אוסטריה ההבסבורגית. עד אז הורכב מכמה גלילות מנהל פולניים בדרום הממלכה ובדרום מערבה, ובהם גליל רייסן ההיסטורי (רוסיה האדומה), שבירתו לבוב. מרכזיותה של עיר זו בתולדות החבל ובהיסטוריה של פולין וסביבתה בכלל נבעה מהתפקיד החשוב שמילאה עוד

1 ראו עליו וונדר, גליציה, ג, עמ' 292–300; הרשקוביץ, הכרובים.

2 שי"ר, הלר, עמ' I.

3 על קהילה זו דאו ראו גלבר, לבוב; "לבוב", פנקס גליציה, עמ' 10–13.

4 על יהדות גליציה ראו פנקס גליציה, עמ' ט-יז; ברטל, מאומה ללאום, עמ' 85–101; רחל מנקין,

"Galicia", אנציקלופדיית ייווא, עמ' 560–567.

מראה כללי של למברג בראשית המאה ה-19; ציור מאת אנטוני לנגה

בימי הביניים כתחנת מעבר במסחר בין מזרח למערב, וליהודיה היה חלק נכבד בכך. לבוב הייתה מהעתיקות שבקהילות פולין, ומאמצע המאה ה-16 הלך והתבצר מקומה, לצד קרקוב ולובלין, כאחד משלושת מרכזיה התורניים של ארץ זו.

ב-1772 סיפחו הקיסרים ההבסבורגים מריה תרזה ובנה יוזף השני את חבל הארץ שלבוב נכללה בו לאוסטריה. בשטח זה חיו כ-2.3 מיליון נפש, כעשירית מהם יהודים. שם יצרו ההבסבורגים יחידה מנהלית חדשה, "ממלכת גליציה ולודוֹמֶריה", ולבוב, הגדולה שבערי החבל, נבחרה לשמש עיר הבירה בשמה החדש למברג. השלטון החדש הגביר את המגמה הריכוזית בארגון המדינה, בתחומי המנהל, השיפוט והכלכלה, בוטלו זכויות היתר של גופים ומעמדות שונים, ובין היתר ניחתו שורה של צווים וגזרות על היהודים.

בשלב מוקדם, ב"תקנון היהודים" של מריה תרזה מ-1776 שנועד להסדיר את מעמדם החוקי של יהודי גליציה, עדיין נשמרו שלטונם העצמי ומערכת החינוך המסורתית. אולם לאחר שיוזף השני הפך מפטירת אימו ב-1780 לשליטה היחיד של האימפריה, הואצו מגמות האחדה של כלל תושבי גליציה ברוח האבסולוטיזם הנאור, ואלה לא פסחו על היהודים. החקיקה הקיסרית לגביהם כללה שורה של צווים, והבולט שבהם היה "כתב הסובלנות" מינואר 1782. במסמך זה, הראשון מסוגו באירופה, הצהיר הקיסר על כוונתו לאפשר לכל נתיניו, ללא הבדל דת ומוצא, ליטול חלק בעושר ובחופש של המדינה. עם זאת, במסגרת מגמתו לשלב את היהודים במדינה כגורם פעיל, יצרני ומועיל, בוטל שלטונם העצמי, הוחל בגירושם מהכפרים, נאסרו עליהם פרנסות שונות הקשורות בתיווך, תוך עידוד הפנייתם לחקלאות, והוטלו עליהם חובת גיוס

לצבא ומיסים מיוחדים. חוקים אלו יצרו טלטלה של ממש בקרב יהודי גליציה, והובילו לשבירת מטה לחמם של קרוב לשליש מהם.⁵

טלטלה מסוג אחר שפקדה את יהודי גליציה נבעה מפעולות הקיסר להנחיל להם השכלה אירופית וחינוך מודרני, כחלק מארגון מחדש של מערכת החינוך היסודי באימפריה. יישום מהלך זה ביחס אליהם החל ב-1781, בהוראה מחייבת לכל חלקי האימפריה בדבר החלת חובת לימודים יסודיים גם על ילדים יהודים, בגרמנית, במסגרת בתי ספר ציבוריים נוצריים קיימים, או לחלופין בבתי ספר מודרניים שהקהילות תייסדנה בעצמן, בפיקוח חיצוני. בית ספר יהודי-גרמני ראשון בגליציה נוסד בלמברג ב-1782. להאצת המהלך החליטו השלטונות לאכוף את הקמתה של רשת בתי ספר ממשלתיים ליהודים, ובראשה הועמד ב-1787 המשכיל מבוהמיה הרץ הומברג.⁶ המהלך עורר ביהדות גליציה סערה רבת, כי הכתיב מלמעלה, מהשלטונות, יוזמה חינוכית חדשנית כלפי אוכלוסייה מסורתית. עקב כך נסגרו לבסוף מוסדות הרשת ב-1806, וילדי ישראל נאלצו בהדרגה להצטרף לבתי הספר היסודיים הכלליים.

תמורות אלה בחינוך היהודי בגליציה, ולצידן ערוצים נוספים, ובעיקר מסעות מסחר, הובילו בחברה היהודית המקומית לחלחול התכנים של תנועת הנאורות האירופית וגרסתה היהודית העיקרית, תנועת ההשכלה בגרמניה. תכנים אלו, ולצידם התפתחויות רוחניות פנים-יהודיות, היו התשתית ליצירתה בגליציה של תנועת השכלה יהודית בעלת נוסח מובחן משלה.⁷ תנועה זו התהוותה מחוגי משכילים מקומיים, שפעלו מראשית המאה ה-19 בעיקר בשלוש ערי המסחר הגדולות ברודי, למברג וטרנפול, וכן בעיר ז'ולקייב, וקימו רשתות קשר באמצעות פגישות והתכתבויות. בין חוקרי הספרות העברית החדשה רווחה כמה דורות תפיסה שלפיה התפתחותה של תנועת ההשכלה היהודית אירעה בשלושה שלבים עיקריים, בהתאם למרכז התנועה בגרמניה, בגליציה וברוסיה.⁸ המרכז הגליצאי, שראשיתו חפפה לירידת קרנו של המרכז בגרמניה, נחשב במובנים רבים כצאצאו וכיורשו, ואף כתורם לייסוד המרכז הרוסי, ולכן כשותף חשוב בעיצוב דמות ההשכלה היהודית במזרח אירופה בכלל.⁹ בעשור האחרון הוצעו חלופות לתפיסה משולשת זו,¹⁰ ומכל מקום עדיין אין עוררין על מרכזיותו של הפרק הגליצאי בתנועת ההשכלה היהודית במחצית הראשונה למאה ה-19.

5 על מדיניות הקיסר כלפי יהודי גליציה ראו קרניאל, פוליטיקת הסובלנות; גרודזיסקי, השאלה.

6 עליו ועל מפעלו החינוכי בגליציה ראו מנקין, הומברג, ובפרט עמ' 161-171; סדובסקי, השכלה.

7 על תנועה זו ראו פיינר, השכלה, עמ' 105-209; סינקוף, מחוץ לשטטל, עמ' 203-273.

8 למשל קלוזנר, היסטוריה, א, עמ' 12; יוסף דן, "עברית, ספרות", האנציקלופדיה העברית, כו, עמ' 681; אבנר הולצמן, "Hebrew Literature", אנציקלופדיית יווא, עמ' 698-700.

9 ראו על כך לוי, ערכי חברה, עמ' 74-75, 98-99; פיינר, השכלה, עמ' 211-212; כהן, שור, עמ' 229-266.

10 כך למשל לפי שמואל פיינר לאחר הדעיכה של השכלת ברלין הופיעו סניפיה בכל חלקי אירופה (הנ"ל, היציאה); ולטענת ישראל ברטל התנועה נולדה מלכתחילה "כתופעה כלל-אשכנזית, שהחלה משני צדי הקו שהבדיל בין גרמניה לשטחי מלכות פולין-ליטא לשעבר" (הנ"ל, מאומה ללאום, עמ' 115; ההדגשה במקור).

גליציה, ובפרט חלקה המזרחי, הייתה – יחד עם פודוליה – ערש לידתה של תנועה נוספת שהטביעה חותם עמוק על יהדות מזרח אירופה: החסידות.¹¹ במרחב זה נולדו ופעלו ר' ישראל הבעל שם טוב ורוב מקורביו, ובראשית המאה ה-19 כבר הייתה החסידות בגליציה לתנועה עממית רחבה. העימות שבין החסידים למתנגדים בארץ זו היה מתון יחסית לגילוייו בליטא ובוהלין, מכיוון שהמתנגדים המקומיים לא העמידו מול התפשטותה של החסידות ודרכי ארגונה תנועה מאורגנת ורבת השפעה, והמאבקים הציבוריים והחרמות נגד החסידות בגליציה נעשו בעיקר בהשראת מוקד המאבק בוילנה ונתחמו לתקופה מוקדמת, קצרה יחסית, בעיקר בשלהי המאה ה-18. בהמשך, עם היווצרות שכבת משכילים יהודים בגליציה, כחלק מתנועה רחבה שפריסתה חוצה את גבולות המדינה, כבר נתפסה תנועת ההשכלה בעיני שתי התנועות היריבות מאתמול, החסידים והמתנגדים, כאיום היותר מוחשי על אורה החיים היהודי המסורתי. לכן המחלוקת בינו, אף שלא פגה, פינתה את מקומה למאבקים חריפים, בעיקר מצד החסידות, נגד התנועה החדשה. אף משכילי גליציה לא החשו, והשיבו מלחמה שיערה בשורה של חיבורים, ולמפעלים הספרותיים האנטי-חסידי לא היה דומה בשעתם, ביצירתיות ובעוצמת החריונות, בכל אזורי התפשטותה של החסידות.¹²

עם מות יוזף השני בשנת 1790, שבה גם נולד שי"ר, השתררה באימפריה רֶאקציית מדינית, והיא התמידה עד 1848. פטירת קיסר כתבי הסובלנות בישרה נסיגה ממדיניותו הנאורה כלפי היהודים, ומכאן ואילך הורע היחס אליהם.¹³ כך עברו שנות עיצובו של שי"ר בארץ מסוערת, רבת משברים: מזה כשנות דור, עקב הכיבוש האוסטרי, ניתכו עליה גזרות ופקודות טלטלות בכל תחומי החיים; ממרחק כבר הגיעו הדי המהפכה הצרפתית ורעיונותיה; התמורות שהתחוללו בצרפת ויוצאו ממנה לחלקים נרחבים מאירופה, בעיקר בעטיין של מלחמות נפולאון, תרמו אף הן לחוסר היציבות בגליציה; ובחברה היהודית פנימה התרחשו תהליכים של קיטוב דתי, תרבותי וחברתי חריף, בין חסידים למתנגדים, בין דוחי השכלה לתומכיה, בין שומרי מצוות לפורקי עולן. ספק אם התקיימה בדור ההוא מחוץ לגליציה עוד תפוצה יהודית שבה התרוצצו בעוצמה כזאת מגמות אלה, שהרחיבו אף העשירו את גבולות הקיום של העם היהודי, אך גם איימו לקעקע אותו.

ב. כור מחצבת

שי"ר נולד למשפחת כוהנים מיוחסת, שהתברכה ברבנים ובגדולי תורה במשך דורות, ולכן זכתה לשורה של מחקרים,¹⁴ המעידים על מגוון תפקידי ההנהגה התורנית שבניה מילאו ועל שפע חיבוריהם. מרכזיות המשפחה בעת החדשה בלבוב/למברג משתמעת מהמקום שיוחס לה בפרק "טיפוסים ודמויות" בספר הזיכרון לקהילה, ולפיו "על צמרת האריסטוקרטיה היהודית נמנית

11 על החסידות בגליציה ראו מהלר, ישראל, א, 3, עמ' 263–295; ב, 2, עמ' 34–49.

12 על העימות חסידים-משכילים בגליציה ראו פיינר, השכלה, עמ' 111–114, 130–168; סינקוף, מחוץ לשטטל, עמ' 113–167, 237 ואילך.

13 מהלר, ישראל, א, 3, עמ' 38–46; ב, 1, עמ' 253–259.

14 כרמולי, העורבים; ברן, רפפורט; איזנשטט, דעת, עמ' 135–181; כהנא, ענף, עמ' 24–25, XIII–XI.

משפחת רפפורט, שעמדתה נתבססה לא על עשירות ועסקנות ציבורית, אלא על ייחוס אבותיה, הרבנים המפורסמים¹⁵.

אביו של שי"ר, אהרן חיים, היה בעל בית אמיד ותלמיד חכם.¹⁶ אימו, צירל אטל, הייתה בתו של דוד ברד"ח, סוחר מצליח מלמברג, ואחותו הבכורה של אליהו ברד"ח. בדומה לשי"ר אף דודו אליהו, שהיה כבן גילו, השתייך מצעירותו לחוג המשכילים של העיר ועסק בהמשך בכתיבה של ספרות יפה ושל מחקרים במדעי היהדות.¹⁷ שי"ר עצמו גדל ברווחה חומרית, ואף שברבות השנים ירדה משפחתו מנכסיה אירע הדבר ב־1817 לערך, כשהיה כבר כבן 27.¹⁸ למרות התמורות הדרמטיות שחלו בחינוך היהודי בעירו בשנות עיצובו, הוא עדיין חונך, כרוב בני דורו, במערכת המסורתית, שתחילתה בחדר והמשכה בבית המדרש, והתבלט כעילוי.¹⁹ לדבריו²⁰ למד אצל הרב צבי הירש הלר, ומכאן שהדבר היה כאשר הלר שימש ראש ישיבת ברודי סביב 1819–1820. לפי עדותו של שי"ר²¹ הוא נסמך לרבנות בידי הרב יעקב לורברבוים, מגדולי הפוסקים בדורו, ומכאן שהדבר אירע לאחר שהלה עזב ב־1822 את משרתו הרבנית בליסא שבפרוסיה וחזר לגליציה מולדתו.

העובדה ששי"ר זכה להשתדך (בערך ב־1810) עם בתו היחידה של הרב אריה לייב הלר נותנת משנה תוקף לטענות של כותבי תולדותיו על ייחוס משפחתו ואמידותה וגם על הצטיינותו בלימוד התורני. אחר הנישואין ישב הזוג הצעיר שנים מספר סמוך על שולחן הוריו של שי"ר, והדבר אפשר לו להמשיך בלימודיו ללא עול פרנסה.

ג. הדרך להשכלה

מתי נחשף שי"ר להשכלה כללית, וכיצד? בספרות עליו הופיעו שני תאריכים, סביב 1810 או 1813–1814. בשנים ההן הייתה גליציה נתונה זה כשני דורות בטלטלה מדינית-צבאית חריפה, מאז הכיבוש ההבסבורגי תחילה ועקב מלחמות נפולאון בהמשך, ותושביה נחשפו למגוון צבאות, שפות ותרבויות. לפי זיכרונות תלמידו, המטיף והחוקר הווינאי אדולף ילינק,²² נחשף שי"ר להשכלה לא בלמברג עצמה אלא דווקא בהסתרתו סביב 1810 בעיר קטנה מחשש שיגויס לצבא האוסטרי; שם פגש בקצין אוסטרי משכיל והלה התרשם מתבונתו ולימדו צרפתית. שפה זו נחשבה, לצד הגרמנית, לשפת התרבות של התקופה. אף אהרן פוריאס, הביוגרף העברי הראשון של שי"ר, חזר על סיפור זה, אך תלה את התמשכלותו במגמות קודמות בתהליך צמיחתו הרוחנית ובהן התנגדותו לפלפול, תשוקתו למדע, לדעת ולשכלתנות, בעיקר הודות לחיבורים פילוסופיים יהודיים ובראשם "מורה הנבוכים" לר' משה בן מימון, הרמב"ם, ואף תחילת לימוד

15 גלבר, לבוב, עמ' 526.

16 זילברמן, חדשות, עמ' 73; פוריאס, שי"ר, עמ' 5; ברנפלד, שי"ר, עמ' 4–5.

17 ראו עליו קרסל, לכסיקון, א, עמ' 322.

18 שי"ר, תוכחת אמת, עמ' 4.

19 פוריאס, שי"ר, עמ' 7–9.

20 ביכלר, שי, עמ' 26.

21 שם, עמ' 29.

22 ילינק, זיכרונות, עמ' 531–532.

Solomon Judah Rapoport (Shir)

Haskalah, Rabbinate, Nationalism

Nathan Shifriss

The Zalman Shazar Center
Jerusalem